

اولین همایش ملی علوم انسان در حکمت معاصر با محوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

مروری بر آراء اندیشمندان در مفهوم "وحدت وجود" و تجلی آن در محمل های هنری نمونه موردی: محمل معماری و شهرسازی ایرانی_اسلامی

مهنوش محمودی (نویسنده مسئول)^۱، محسن پیرنیای دزفولی^۲

^۱ استادیار گروه معماری، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران Bd_mahmoudi@yahoo.com

^۲ کارشناس ارشد فلسفه و کلام اسلامی، هیئت علمی مدعو دانشگاه فرهنگیان، دزفول، ایران Mohsen.pirnya@gmail.com

چکیده

جهان بینی توحیدی مبتنی بر اصول و ارزش هایی است که از طریق کالبد و معنا در ویژگی های شهر و معماری اسلامی، خط مشی هایی را برای تمام عرصه های زندگی بشر ترسیم می نماید. معماری اسلامی در قلمرو گسترده اسلام اگرچه سبک های متفاوتی را دنبال کرده ولی روح مشترکی دارد که از وحدت دیدگاه فلسفی، عرفانی و ایمان خاص هنرمندان مسلمان سرچشمه می گیرد. معماری اسلامی بر کلام الهی متکی است و هنرمندان مسلمان بایهه جستن از عرفان عمیق اسلامی توانسته اند باشکوه ترین آثار هنری را با الهام از معنویت دینی و بر اساس توحید و یگانگی وحدت متعالی بیافرینند و همزمان با رفع نیازهای مادی کاربران به مفهوم سازی نیز می پردازد که این مفهوم سازی تاثیرگذار بر رفتار مردمان و شکل گیری فرهنگ آنان است.

روش پژوهش حاضر ترکیبی از توصیفی- تحلیلی است که به تحلیل محتوایی داده ها می پردازد. به گونه ای که در حوزه مطالعات کتابخانه ای با استناد به منابع موجود آراء اندیشمندان واکاوی و در ادامه با شناسایی اصولی که مبتنی بر محوربندی، سلسله مراتب و هندسه است؛ معیارهای تجلی اصل وحدت استخراج و در محمل های شهرسازی و معماری اسلامی بازخوانی شده است.

براساس مطالعات، شهر اسلامی می کوشد با تکیه بر اصل توحید و با وحدت بخشیدن بر پیکر عناصر گوناگون خود از حیث هنری، شکل و ماهیت، خود را با حکمت اسلامی تطبیق دهد؛ به گونه ای که با تجلی مفهوم "اصل وحدت" در بستر بوم فرهنگ (اکوکالچر) آثار شهرسازی کارآمد، متنوع و پویایی خلق شده است. در حوزه ی محمل هنری معماری نیز اصل وحدت در بستر انسجام و هماهنگی با بهره مندی از مولفه های هندسه (هندسه مرکزگرا عامل وحدت بخش در بناهای اسلامی)، نظم، توازن، ریتم (تعادل بین فضاهای پروخالی بنا) و محوربندی فضایی متأثر از جهت گیری های عبادی (آرامشی) و اقلیمی (آسایشی) متجلی شده است. در واقع تحقق وحدت در کثرت در معماری نیازمند وجود سازمان فضایی است. اصل وحدت در برگزیده ی سلسله مراتب فضایی (به منزله ی رعایت حریم فضایی، تفکیک قلمروهای زیستی و رعایت محرمیت)، محوربندی فضای (رعایت و توجه به جهت گیری عبادی و اقلیمی در طراحی معماری بناها) و هندسه فضایی (ایجاد تناسبات، نظم و تعادل) است که منجر به تحقق وحدت در سازمان فضایی معماری سنتی ایرانی_اسلامی می شود.

واژه های کلیدی

وحدت وجود، شهرسازی، معماری اسلامی

اولین همایش ملی علوم انسانی در حکمت معاصر با محوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

مقدمه

دین اسلام آخرین دین در میان سه نظام مذهبی یکتاپرستی (یهودیت، مسیحیت و اسلام) در جهان است و میراث مذهبی مسلمانان به "سنت ابراهیمی" یهودیان و مسیحیان باز می‌گردد. مطابق با اصول دین اسلام، حضرت محمد(ص) آخرین پیامبر الهی است. رشد و توسعه ی اسلام در دوران مختلف طی حکومت حاکمان متفاوت انجام شده به گونه ای که مصادیق محمل های هنر بخصوص مصادیق هنر معماری مربوط به دوران و مناطق مختلف، نشان دهنده ی تفاوت های فرهنگی متفاوت است.

پرستش خدایان متعدد و استفاده از تمثیل ها یا مجسمه ها به عنوان نمادی از این خدایان مختلف، یکی از ویژگی های بارز مذهب های قبل از اسلام بوده ولیکن در اسلام هرگونه تولید، استفاده و پرستش تندیس خدایان به عنوان نشانه ای از عقاید چند خدایی گمراه کننده بشدت نکوهش و رد شده است؛ البته باید اشاره کرد از دوران اولیه تاریخ اسلام، نگرانی اصلی خود مقوله ی هنر نبوده بلکه هنر کفرگونه که به جهت پرستش خدایان ساختگی خلق شود به شدت نفی شده است. در مجموع می توان گفت در هنر اسلامی از طرح های بسیار پیچیده ی هندسی، گل و بوته و خطاطی استفاده شده است و این طرح ها نقشی کلیدی را در هنرهای مذهبی و غیرمذهبی در دوره ها و فرهنگهای مختلف اسلامی ایفا نموده اند. به نظر می رسد "اصل وحدت وجود" در نمود ساختاری هنر اسلامی بسیار اثرگذار بوده است در این راستا جهت بازشناسی بهتر ویژگی های شهرسازی و معماری اسلامی لازم است آراء و دیدگاه اندیشمندان اسلامی در خصوص "اصل وحدت وجود" مورد بازخوانی و واکاوی قرار گیرد.

متدلوژی

روش پژوهش حاضر ترکیبی از توصیفی-تحلیلی است که با استفاده از رویکرد کیفی و با به کارگیری روش تحلیل محتوایی به تحلیل نظام مند داده ها می پردازد. در حوزه مطالعات کتابخانه ای با استناد به منابع موجود آراء اندیشمندان واکاوی و در ادامه با شناسایی اصولی که مبتنی بر محوربندی، سلسله مراتب و هندسه است؛ معیارهای تجلی اصل وحدت استخراج و در محمل های شهرسازی و معماری اسلامی بازخوانی شده است.

ادبیات موضوع

وحدت

معنای واژه وحدت مترادف با معنای واژگانی از قبیل یگانگی، توحید، یکتایی، اتحاد و اتفاق؛ و متضاد با مفاهیم واژه های پراکندگی و کثرت است. "وحدت" در زبان انگلیسی "unity, unification, oneness" و در زبان عربی "وحده، اتحاد" معنا می شود.

وحدت آن است که مبدأ حصول کثرت شود و وحدت چیزی است که در جهت واحد بودن قسمت پذیر نباشد. (الهی قمشه ای، ۱۳۶۳، ۲۰). در حقیقت می توان گفت وحدت همچون حقیقتی است مافوق امور مادی و تجرید شده توسط ذهن و هیچ یک از خواص و کیفیات و کمیات و اشکال جهان عینی نمی توانند به آن راه پیدا کنند (جعفری، ۱۳۹۰، ۱۱۰ - ۱۰۹). بنابراین وحدتبخش بودن بدین معنی است که همه اجزاء در پرتو یک هدف ویژه، جایگاه و نقش و معنی و مفهوم پیدا کنند. در این صورت است که اجزای کثیر، نماد وحدت می شوند و وحدت از دل کثرت برمی آید.

اولین همایش ملی علوم انسانی در حکمت معاصر بامحوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

جدول شماره یک. معنای واژه وحدت

لغتنامه دهخدا	یگانه شدن، یکتایی، یگانگی، انفراد.
فرهنگ معین	یکی بودن، یگانه بودن، یگانگی، یکی بود.
فرهنگ عمید	یگانگی، اتحاد، تنهایی.
فرهنگ فارسی	یکی بودن، یگانه بودن مقابل کثرت، یگانگی.

وحدت در اسلام

یکی از تاکیدات دین اسلام، پرداختن به موضوع وحدت است که در آیات و روایات مختلف مطرح شده؛ محور وحدت در دیدگاه قرآنی «توحید» و در مرتبه ی دیگر دین اسلام است. خداوند در قرآن کریم، پیامبر را به سوی اهل کتاب می فرستد و از آنان برای پیوستن به شعار توحید و جدایی از غیر او دعوت می کند. (حکیم، ۱۳۷۷) آن چه از مجموع مفاهیم قرآنی، بیانات و سیره پیامبر و امامان معصوم (علیهم السلام) فهمیده می شود، این است که همواره حفظ وحدت و مصالح عمومی بر منافع شخصی و فردی مقدم بوده است. چنین وحدتی در تمامی ابعاد زندگی امت اسلامی ریشه دارد (شریعتی، ۱۳۸۸، ۲۵۵).

واکاوی آراء اندیشمندان

تاریخ نظریه های حکمی و فلسفی هنر بعد از اسلام، شامل سه دوره ی عقل گرایی، آغاز تفکر هنری و اوج تفکر هنری می شود. در تبیین مفهوم وحدت وجود اندیشمندان، فلاسفه و عرفا دیدگاه و اندیشه های متفاوتی داشته اند. مرور دیدگاه اندیشمندان در این حوزه کمک می کند تا از زوایای مختلفی به مفهوم وحدت وجود پرداخت. در این خصوص آراء اندیشمندانی از قبیل ابن سینا، سهروردی و ملاصدرا مورد مطالعه قرار گرفته شده است.

جدول شماره دو. تاریخ نظریه های حکمی و فلسفی هنر بعد از اسلام

دوره ی اول	دوره عقل گرایی و فقدان نظریه هنری	اندیشه های فلسفی حلقه ی بغداد و اخوان الصفا و اسماعیلیه، ابن سینا و فآرایی و استمرار آن در آراء و اندیشه های خواجه نصیرالدین طوسی و ابن رشد
------------	---	---

اولین همایش ملی علوم انسانی در حکمت معاصر بامحوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

مشخص می شود.		
با اندیشه های سهروردی و نفوذ اندیشه های عرفانی و اشراقی دینی	آغاز تفکر هنری در اسلام	دوره ی دوم
با اندیشه حکمای اشراقی عصر مغول آغاز می شود و در صفویه به اوج خود می رسد	اوج تفکر هنری در اسلام	دوره ی سوم

ابن سینا

مکتب مشاء با ابن سینا شناخته می شود و نظریات او در این مشرب شاخصی برای بررسی تفکر مشایی است. محور اصلی اندیشه فلسفی ابن سینا بر اساس شناخت وجود بوده و نظریه او در این باب بر اصل (تمایز میان وجود و ماهیت) استوار است. بر این اساس انسان توانایی آن را دارد که وجود یا هستی یک امر را از ماهیت یا چیستی او در ذهن خویش جدا سازد حال آنکه همیشه وجود و ماهیت در جهان خارج با یکدیگر همراه بوده و تفکیک آنها صرفا امری ذهنی است. (ملک شاهی، ۱۳۶۳، ص ۳۶۶) در اندیشه ابن سینا مسئله وحدت و کثرت لزوما به بحث از مبدا نخستین وجود منتهی می شود که او خود واحد علی الاطلاق است و هیچ چیز شبیه به او نیست. (سعید زاید، ۲۳۵) از نظر وی تعریف حقیقی وحدت و کثرت امری بسیار دشوار است. چرا که در تعریف هریک لزوما دیگری هم آورده می شود. (۱۰۴، ص ۱۰۴)

بر اساس دیدگاه ابن سینا کثرت نزد خیال و وحدت نزد عقل شناخته شده تر است و البته او شناخت این دو را به شناخت امور بدیهی مانند می سازد. امور بدیهی به اموری اطلاق می شود که ذهن برای شناخت آنها نیازی به مقدمات پیشینی ندارد. بر این اساس انسان در ابتدا کثرت را تخیل کرده و سپس وحدت را تعقل می کند و در واقع وحدت به واسطه کثرت شناخته می شود. (۱۰۵، ص ۱۰۵)

ابن سینا وحدت و کثرت را از عوارض خاص وجود می داند (بیدارفر، تهران،؟، ص ۲۷۸) و بر این عقیده است که وحدت همانند وجود امری مشکک و دارای مراتب بوده (عبدالرحمن بدوی، ۱۹۷۳، ص ۷۳) که مساوی با وجود است. چرا که از نظر او گاهی دو مفهوم واحد و موجود در حمل بر اشیاء با یکدیگر مساوی اند و می توان هر آنچه را که موجود است، واحد نیز نامید. (۱۰۴، ص ۲۶ و ۳۰۳) (دانش پژوه،؟، صص ۴۹۳ و ۴)

عرفان

دیدگاه وحدت وجود و موجود و نفی کثرت به گروهی از اهل تصوف منتسب است که کثرتها را سرآب و باطل و از اساس نفی کرده اند و هیچ گونه حقیقت وجودی و یا ظهوری برای آنها قائل نیستند. (رحیمیان، ۱۳۸۳، ص ۱۱۴) قائلان به این نظریه کثرت و جلوه ها را اموری وهمی و پنداری و اعتباری می دانند و از این جهت با سوفیستها هم رأی هستند. (کاکایی، ۱۳۸۱، ص ۴۵۴)

اولین همایش ملی علوم انسانی در حکمت معاصر با محوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

در عرفان اسلامی کسی که این مسئله را تحت این نام «وحدت وجود» مطرح کرده محی الدین بود. در قرن هفتم هجری قبل از محی الدین مسئله وحدت در عرفان مطرح بود ولی هنوز به طور جزم صاحب نظران نمی‌توانند ادعا بکنند که وحدت عارف آیا وحدت شهود است یا واقعا وحدت وجود است؟ یک عده‌ای معتقداند که عرفای قدیم مثل عرفای قرن سوم و چهارم اگر سخنی از وحدت وجود زده‌اند چیزی بالاتر از وحدت شهود نگفته‌اند و واقعا جهان بینی عرفانی همان واقعیت وحدت وجود بوده است. و کاری که محی الدین کرده است این است که برای این مطلب تعبیر فلسفی آورده و بعد توانسته است این مفهوم را در یک قالب مأنوس با ذهن و مأنوس با فکر بریزد.» (مطهری،؟، صص ۱۷۳_۴)

البته فون کریمر که وحدت وجود را مبنای تصوف اسلامی می‌داند، حلاج را بنیان گذار این نظریه معرفی می‌کند. اما نیکلسون معتقد است که طرح این مسئله از سوی حلاج امکان پذیر نیست. چرا که دیدگاه وحدت وجود زمان درازی پس از حلاج در تصوف اسلامی ظهور کرد و مؤسس این نظریه را ابن عربی می‌داند. (نیکلسون، ۱۳۸۲، صص ۶۰_۱)

از نگاه ابن عربی کثرت همان اندازه از واقعیت بهر مند است که وحدت واقعیت دارد اگر چه اذعان او از وجود کثرت به همان معنی که خدا وجود دارد، نیست. چرا که تنها یک هستی و وجود حقیقی در کار است. (چیتیک، ۱۳۸۹، صص ۲۷)

در تفسیر ابن عربی از وحدت وجود، ادراک ما شبیه به چیزی است که در هنگام عبور نور از یک منشور اتفاق می‌افتد که هر چند رنگ‌های مختلف و متعددی دیده می‌شود اما همه ی آنها از نوری واحد سرچشمه می‌گیرند و نور است که دارای وجود حقیقی است. بنابراین مظاهر وجود، به خاطر کثرت احکام و ویژگی‌ها کثیراند اما به دلیل وجودی که از ظهور آنها ادراک می‌شود، واحد اند. در واقع وحدت در ظهور اشیاء قرار دارد در حالی که در اعیان آنها که از خود وجودی ندارند، باقی است. پس خدا در وحدت خویش، عین وجود اشیاء است و نه عین اشیاء. (عوامل خیال،؟، صص ۲۹)

سهروردی

شهاب الدین سهروردی برای تبیین مسئله وحدت وجود تلاش می‌کند تا وحدت فاعل نخستین را اثبات کند. او که وجود را امری مشکک می‌داند در کتاب حکمه الاشراق می‌گوید: وجود به معنی و مفهوم واحدی بر سیاهی و جوهر وانسان و است حمل می‌شود. پس وجود معنایی معقول و اعم از همه موجودات است. (کربن، ۱۳۸۰ صص ۶۴) او وجود علت را کامل تر از معلول و وجود واجب را کامل تر از وجود ممکن می‌داند. (حبیبی، ۱۳۸۸، صص ۱۸۴)

او در آخرین مقاله از منطق حکمه الاشراق به بیان نظریه خاص خود می‌پردازد و نور را رکن اصلی فلسفه خویش قرار می‌دهد و سپس ادامه مباحث خود را نه در فضای وجود و ماهیت بلکه در فضای نور تبیین می‌کند (بی‌نا، بی‌تا، صص ۳۰۲) و در همان جا نیز به گونه‌ای به مسئله تشکیک در نور ادامه می‌دهد. او این بحث را تحت عنوان «تشکیک در نور» نمی‌نامد اما از درون مایه بحث، تشکیک در نور نتیجه می‌شود. به بیان دیگر اختلاف انوار مجرد به کمال و نقص و شدت و ضعف است و نه اختلاف نوعی. (بی‌نا، بی‌تا، صص ۱۲۱_۱۱۹ و ۱۶۷_۱۷۰)

اولین همایش ملی علوم انسانی در حکمت معاصر بامحوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

اگرچه سهروردی در فلسفه خود به تبیین مسئله تشکیک در نور می‌پردازد اما برای بیان وحدت به بررسی قاعده «الواحد» پرداخته و در نهایت نظریه مورد قبول خود یعنی نظریه امکان اشرف را بیان می‌کند. (کربن، ۱۳۸۰، ص ۵۰) بر اساس قاعده الواحد اگر از یک واحد حقیقی بدون کثرت، معلول‌های متعدد و گوناگونی صادر شود لزوماً باید در ذات آن علت نیز جهات متعدد و گوناگونی باشد تا همچنان سنخیت میان علت و معلول برقرار باشد. اما واحد حقیقی هیچ‌گونه جهت کثرت و تعددی ندارد و در نتیجه از واحد حقیقی جز معلول واحد صادر نمی‌شود. (کربن، ۱۳۸۰، ص ۱۲۶)

سهروردی پس از بیان قاعده الواحد بلافاصله با سر فصلی جدید به بیان قاعده «امکان اشرف» می‌پردازد و این قاعده را برای تبیین چگونگی وحدت در فعل خدا برتر از قاعده الواحد می‌نامد. (کربن، ۱۳۸۰، ص ۵۱)

بر طبق این قاعده برترین مخلوق یا ممکن اشرف لزوماً موجود است چرا که ممکن اخس موجود شده است. او برای اثبات وحدت فعل خدا چنین استدلال می‌کند. اگر واجب الوجود اقتضای ممکن اخس را داشته باشد اقتضای دیگری نخواهد داشت تا ممکن اشرف را خلق کند. زیرا فرض بر این است که واجب الوجود دارای یک اقتضا است. حال اگر فرض وجود ممکن اشرف محال نیست پس لزوماً باید وجودی فراتر از واجب الوجود فرض کنیم تا خالق ممکن اشرف باشد. اما از آنجا که این فرض محال است، پس به این نتیجه می‌رسیم که واجب الوجود بدون هیچ شرطی مقتضی ممکن اشرف بوده و وجود او تمامیت دارد. (کربن، ۱۳۸۰، ص ۵۱)

سهروردی در این استدلال وجود ممکن اشرف را نتیجه می‌گیرد. آنجا که می‌گوید واجب الوجود فقط یک اقتضا دارد به این مسئله تصریح می‌کند که واجب الوجود نباید بیش از یک اقتضا داشته باشد و آنجا که ثابت می‌کند اقتضای ممکن اشرف تمامیت دارد مراد او از موجود اشرف، بالاترین موجودی است که پس از خداوند قرار دارد و نسبت به مادون خود تمامیت دارد و این ممکن اشرف که با یک اقتضا موجود گشته، گویی موجود واحدی است که از خدای بی‌همتا صادر شده است. (دیباجی، ۱۳۸۶، ص ۱۱)

ملاصدرا

حکمت متعالیه با صدر المتألهین شناخته می‌شود. او که فلسفه خود را بر اساس اصل اصالت وجود پایه گذاری کرده است، در مسیر اثبات این مسئله به شکل ویژه‌ای به بررسی نظریه وحدت وجود می‌پردازد.

از آراء محوری ملاصدرا در مبحث وحدت وجود، نظریه تشکیک در وجود و به تبع آن دیدگاه (وحدت در کثرت و کثرت در وحدت) است. مفهوم وجود مفهومی تشکیکی است و اتصاف اشیاء به وجود اتصافی یکسان نیست، بلکه میان موجودات تقدم و تأخر و اولویت‌هایی برقرار است که باعث می‌شود بهره‌ی هر یک از آنان از وجود، متفاوت باشد. به واقع او وجود را حقیقتی واحد اما دارای مراتب مختلف از لحاظ شدت و ضعف، کمال و نقص و تقدم و تاخر است. به بیان دیگر وجود حقیقتی واحد است که دارای تجلیات و شئون مختلفی است. (ملا صدرا، ۱۳۸۱، ص ۵۱۱)

صدر المتألهین برای تبیین این که چگونه وحدت با کثرت جمع می‌شود و این که چگونه می‌توان گفت یک حقیقت وحدانی، متکثر است از «وحدت سریانی» سخن می‌گوید. وحدتی که در عین خویش با کثرت قابل جمع است. در واقع تبیین وحدت سریانی با پذیرش کثرت موجودات امکان پذیر است. (الشواهد الربوبیه، ۱۹۸۱، ص ۷)

اگرچه از ظاهر کلام ملاصدرا چنین بر می‌آید که او قائل به وحدت تشکیکی وجود است، اما با جمع بندی آراء او می‌توان نتیجه گرفت که در نظر نهایی، او در این باب به (وحدت شخصی) وجود باز می‌گردد. مطابق این نظریه وجود منحصر در یک حقیقت واحد شخصی است

اولین همایش ملی علوم انسانی در حکمت معاصر با محوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

که هیچ شریکی در موجودیت حقیقی ندارد و آنچه در عالم وجود، موجود می‌گردد همگی تجلیات و ظهور همان ذات واحد است. ملاصدرا در بیان این دیدگاه به عرفا نزدیک می‌شود. (؟، ؟، ص ۷۱)

او در اسفار چنین دیدگاهی را مطرح می‌کند که اثبات مراتب متکثر وجود منافی با اثبات وحدت ذاتی و حقیقی وجود که روش اولیاء و عرفای بزرگ می‌باشد، نیست. (صائن الدین علی بن محمد التترکه، ؟، ص ۳۷)

بر اساس اصل وحدت شخصی وجود هر آنچه که موجود است، نسبتی حقیقی با واجب الوجود بالذات دارد و معلول در این اصل، چیزی جز آیت و نشانه‌ای از واجب نیست. (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۶)

جدول شماره سه. مکاتب مختلف فلسفه هنرو زیبایی اسلامی

انواع مکاتب	منشاء ادراک	نظریه پردازان	نوع زیباشناسی	بستر زیبایی	هدف آرمانی	نوع رویه و رویکرد
مشاء	استدلال	ابن سینا، فارابی	وجودی	وجود	کمال وجودی	از وحدت به کثرت
حکمت متعالیه	برهان عقلی	ملاصدرا، سنت گرایان (نصر، شوان، بورکهارت)	جامع	سلسله مراتب وجود	تکامل ماهیتی و وجودی	سیر بین کثرت و حرکت

اولین همایش ملی علوم انسان در حکمت معاصر بامحوریت علامه طباطبای

hcwconf.ir

از کثرت به وحدت	کمال ماهیتی	انوار کمالات اعداد	ماهوی	سهروردی، غزالی، اخوان الصفا	شهود	عرفان
--------------------------	----------------	--------------------------	-------	--------------------------------------	------	-------

تجلی اصل وحدت در محمل معماری و شهرسازی ایرانی_اسلامی

شهرسازی و معماری مبتنی بر حکمت اسلامی در برگزیده ساحت های مختلف زیست، رشد و تکامل انسان است. انسان در حکمت اسلامی چهار ساحت زیستی گیاهی، حیوانی، عقلانی و روحانی دارد که انسان جهت حیات گیاهی و حیوانی نیازمند فضا و هندسه ی زیستی برای سیر آفاقی و جهت حیاط عقلانی و روحانی نیازمند فضا و هندسه ی زیستی برای سیر انفسی است. فضای آفاقی فضایی است که با الهام از فضای پر جاذبه طبیعت، وجهه طبیعت گرایانه، مادی، متکثر و تنوع طلب انسان را ارضاء می کند و عموماً در ساحت عمومی و بیرونی نمود دارد؛ و فضای انفسی زمینه ساز خلوت و حضور درونی آدمی است که حالت خودیابی و خودآگاهی را برای انسان فراهم می کند و عمدتاً در فضاهای درونی مورد توجه بوده است. در مقوله ی هندسه، هندسه ای که از طریق تعقل و احساسات پنج گانه درک می شود را هندسه آفاقی می گویند و آنچه که باعث حضور قلب در فضا شود را هندسه انفسی می گویند. در حقیقت هندسه آفاقی زیربنایی برای هندسه انفسی و حرکت از فضا و هندسه ی آفاقی به فضا و هندسه ی انفسی مصداق حرکت از کثرت به وحدت در معماری است.

جدول شماره چهار. فضای معماری از منظر ویژگی های آفاقی و انفسی

سیر از کثرت به وحدت	مصادیق: شهر، بازار	نماد کثرت	نمود حرکت	معماری آفاقی	هندسه ی آفاقی	فضای آفاقی	ساحت آفاقی	حیات گیاهی	انسان
	مصادیق: مسجد، خانه	نماد وحدت	نمود سکون	معماری انفسی	هندسه ی انفسی	فضای انفسی	ساحت انفسی	حیات عقلانی	
								حیات حیوانی	
								حیات روحانی	

محمل شهرسازی

اولین همایش ملی علوم انسان در حکمت معاصر بامحوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

شهر تجلی گاه ارزش های فرهنگی، اجتماعی، زیستی و کالبدی انسان ها است. در شکل گیری، رشد و توسعه ی شهرها جهان تفکری و رفتار انسان در بستر فضاهای زیستی و کالبدی دست ساز بشر، بسیار موثر است. به نظر می رسد در بستر شهرهای اسلامی وحدت محتوا توانسته است تنوع کالبدی و کارکردی را که منتج از گسترده وسیع عوامل مداخله گر و تاثیرگذار فرهنگی، بومی، اقلیمی و معیشتی است را تحت الشعاع خود قرار دهد. به گونه ای که با تجلی مفهوم "اصل وحدت" در بستر بوم فرهنگ (اکوکالچر) آثار شهرسازی کارآمد، متنوع و پویایی خلق شده است.

شهرهای اسلامی متشکل از محله های مختلف ولی همگن، منسجم و همسو است که با تفاوت هایی از قبیل زبان، مذهب، شغل، ویژگی های محیطی و ... تقسیم بندی شده اند. هر محله اجزای خدماتی مشابه شهر مانند مسجد، بازار، مدرسه، حمام و آب انبار، مرکز محله و... داشته به گونه ای که پاسخگوی کلیه نیازهای ساکنین محله بوده است. شریان های شهری نیز پیوند دهنده ی محله ها ستون فقرات شهر بوده که در کنارهمنشینی متناسب و متوازن محلات یک کل واحد در عین تنوع را در بستر شهر شکل داده است. به طور خلاصه می توان گفت اصول سلسله مراتب(شریان های شهر شامل خیابان، گذر، کوچه و...)، ریتم(طاق نماها و ویژگی های ظاهری کالبد فضاهای شهری)، استقرار(کاربری های مختلف شهری شامل مسجد، مدرسه، بازار و...) و تعادل(وجود فضاهای باز، مکت شامل میدان و واشدگاه ها لابه لای توده و کالبد شهری) نشان دهنده ی اصل وحدت در کثرت در بستر شهرسازی هستند.

محمل معماری

معماری اسلامی بخشی از هنر معماری است که به عنوان یک پدیده اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و دینی از دین اسلام نشات گرفته است. بنابراین این واژه در برگیرنده ساختمان های دینی و غیردینی، تاریخی و مدرن و تمام مکان هایی است که در زیر مجموعه سطوح متنوع تاثیر اسلامی قرار می گیرند.(پورجعفر، ۱۳۸۹، ۱۵)

یکی از ویژگی های بنیادی در معماری اسلامی آن است که با به کارگیری چند عنصر فضایی مشخص و ثابت مانند هشتی، دالان، حیاط، رواق، ایوان، گنبدخانه و... مصادیق متنوعی از ترکیب و ساماندهی فضایی جهت کارکردهای متفاوت خلق می کند. برای مثال می توان گفت در طراحی مساجد ایرانی با وجودی که از عناصر مشترکی استفاده می شود ولیکن هیچ مسجدی از حیث کالبدی مشابه دیگری نیست.

مسجد یک بنای معماری فراگیر در دنیای اسلام است که در زمان ها و شرایط فرهنگی مختلف، ساختارها و سبک های معماری آن در ممالک اسلامی بسیار متفاوت است. البته تمام مساجد دارای عناصر مشترکی هستند. این عناصر مشترک عبارتند از: صحن، ایوان، رواق، مناره، گنبد، شبستان، محراب و پادیاو (وضوخانه). تمام عناصر ذکر شده، به نوعی، کم یا زیاد در کالبد فیزیکی مساجد جهان اسلام بکار گرفته شده اند. اصلی ترین ویژگی مشابه در تمام مساجد، قبله یا جهت ایستادن نمازگزاران است، بنابراین قبله و محراب (جهت گیری عبادی) از ملزومات اصلی در معماری مذهبی اسلامی است.

چهار رویکرد صاحب نظران به معماری سنتی ایرانی_اسلامی شامل کالبدپردازی، محتوا و معناپردازی، همترازی محتواومعنا و برتری محتوا بر معنا است که در هر چهار رویکرد کیفیت و محتوای انسانی معماری در نحوه ی ساماندهی فضایی و در ارتباط متقابل صورت و معنا، جزء و کل، ظاهر و باطن مصادیق سیر از کثرت به وحدت است.

اولین همایش ملی علوم انسانی در حکمت معاصر با محوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

اصل وحدت در معماری سنتی ایرانی _ اسلامی در بستر انسجام و هماهنگی با بهره مندی از مولفه های هندسه (هندسه مرکزگرا عامل وحدت بخش در بناهای اسلامی)، نظم، توازن، ریتم (تعادل بین فضاهای پر خالی بنا) و محوربندی فضایی متأثر از جهت گیری های عبادی (آرامشی) و اقلیمی (آسایشی) متجلی شده است. در واقع تحقق وحدت در کثرت در معماری نیازمند وجود سازمان فضایی است. اصل وحدت در برگیرنده ی سلسله مراتب فضایی (به منزله ی رعایت حریم فضایی، تفکیک قلمروهای زیستی و رعایت محرمیت)، محوربندی فضای (رعایت و توجه به جهت گیری عبادی و اقلیمی در طراحی معماری بناها) و هندسه فضایی (ایجاد تناسبات، نظم و تعادل) است که منجر به تحقق وحدت در سازمان فضایی معماری سنتی ایرانی _ اسلامی می شود. در حوزه ی تزیینات بنا، تزیینات در جداره های خارجی و داخلی به طرح های غیر انسانی محدود شده و شامل ساختارهای هندسی (اسلیمی) و طرح های خطاطی (هنر خوشنویسی) است. نخستین بار خوشنویسی به نام خالد بن ابو سیاح بامر ولید بن عبدالملک، بر دیوار "مسجدالنبی" با حروفی از طلا، سوره ضحی را از اول تا انتها نوشت. بعدها کتیبه نویسی به منظور تزیینی انتزاعی به قسمت های مختلف بناها بخصوص مساجد راه یافت. (احمدی شلمانی، ۱۳۹۰، ۱۴۰) هنر خطاطی یکی از نمادهای ارزشمند در هنر اسلامی است و دلیل توسعه ی آن در هنر اسلامی ممنوعیت استفاده از هنر روایی و نشان دادن تمثیل ها در اسلام باشد.

نتیجه گیری

جهان بینی توحیدی مبتنی بر اصول و ارزش هایی است که از طریق کالبد و معنا در ویژگی های شهر و معماری اسلامی، خط مشی هایی را برای تمام عرصه های زندگی بشر ترسیم می نماید. نقش مذهب در شهر اسلامی پررنگ تر از نقش های نظامی و اقتصادی است. شهر اسلامی می کوشد با تکیه بر اصل توحید و با وحدت بخشیدن بر پیکر عناصر گوناگون هنری، شکل و ماهیت خود را با حکمت اسلامی تطبیق دهد. معماری اسلامی در قلمرو گسترده اسلام اگرچه سبک های متفاوتی را دنبال کرده ولی روح مشترکی دارد که از وحدت دیدگاه فلسفی، عرفانی و ایمان خاص هنرمندان مسلمان سرچشمه می گیرد. معماری اسلامی بر کلام الهی متکی است و هنرمندان مسلمان بآبهره جستن از عرفان عمیق اسلامی توانسته اند باشکوه ترین آثار هنری را با الهام از معنویت دینی و بر اساس توحید و یگانگی وحدت متعالی بیافرینند و همزمان با رفع نیازهای مادی کاربران به مفهوم سازی نیز می پردازد که این مفهوم سازی تاثیرگذار بر رفتار مردمان و شکل گیری فرهنگ آنان است.

منابع

- ابن سینا، الاشارات و التنبیهات، نگارش دکتر حسن ملک شاهی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۳.
- ابن سینا، حسین، الاهیات شفاء، مقدمه ابراهیم مدکور، تحقیق قنواتی، سعید زاید، تهران، انتشارات ناصر خسرو .
- احمدی شلمانی، محمد حسین، ۱۳۹۰، "معماری معاصر مساجد"، فرهیختگان، تهران.
- پورجعفر، محمدرضا، ۱۳۸۹، "معماری مساجد مدرن و معاص"، طحان، تهران.
- حکیم، سید محمدباقر، ۱۳۷۷، "وحدت اسلامی از دیدگاه قرآن و سنت"، ترجمه ی عبدالهادی فقهی زاده، تبیان، تهران.
- مباحثات، تحقیق و تعلیق محسن بیدارفر، تهران، انتشارات بیدار.
- تعلیقات، تحقیق عبدالرحمن بدوی، قاهره، ۱۹۷۳.
- النجاه، ویرایش و دیباچه محمد تقی دانش پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- سهروردی، شهاب الدین، حکمه الاشراف، تصحیح کربن، ج ۲، پژوهشگاه، تهران، ۱۳۸۰.
- سهروردی، تلویحات و العرشیه، تصحیح نجف قلی حبیبی، مؤسسه حکمت و فلسفه ایران، تهران ۱۳۸۸.
- قطب الدین شیرازی، شرح حکمه الاشراف با تعلیقات صدر الدین شیرازی، چاپ سنگی، بی جا، بی نا، بی تا.
- سهروردی، شهاب الدین، مجموعه مصنفات، تصحیح هانری کربن، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی، چاپ سوم ۱۳۸۰.
- دیباچی، سید محمد علی، فاعلیت الهی از دیدگاه سهروردی، فصلنامه اندیشه دانشگاه شیراز، پیاپی ۲۴، ۱۳۸۶.

اولین همایش ملی علوم انسانی در حکمت معاصر بامحوریت علامه طباطبایی

hcwconf.ir

- کاکایی، قاسم، وحدت وجود به روایت ابن عربی و مایستر اکهارت، انتشارات هرمس، چاپ اول ۱۳۸۱.
- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، شرح مبسوط منظومه، ج ۹، تهران انتشارات صدرا، چاپ هشتم.
- نیکلسون، رینولد، تصوف اسلامی در رابطه ی انسان و خدا، ترجمه محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۲.
- چیتیک، ویلیام، عوالم خیال، ترجمه قاسم کاکایی، تهران، انتشارات هرمس، چاپ چهارم ۱۳۸۹.
- ملا صدرا، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، ج ۱.
- ملا صدرا، الشواهد الربوبیه، بیروت، مؤسسه تاریخ العربیه، ۱۹۸۱.
- تحریر تمهید القواعد، صائن الدین علی بن محمد التکره، شرح جوادی آملی، عبدالله.
- جوادی آملی، عبدالله، رهیق مختوم، تنظیم و تدوین حمید پارسا نیا، قم، انتشارات اسرا، ۱۳۸۶.